

Válasz Madas Edit, Klaniczay Gábor és Veszprémy László opponensi véleményére
Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban című
 akadémiai doktori értekezéséről

Mindenekelőtt köszönetet szeretnék mondani opponenseimnek munkájukért: nagyszámú egyéb elfoglaltságuk ellenére, a rendelkezésükre álló szűk határidőn belül, alapos, figyelmes, számos új szempontot felvető, továbbgondolásra ösztönző véleményt készítettek disszertációmról. Természetesen külön örömmel tölt el, hogy ez a vélemény mindhármuk esetében egyértelműen pozitív. Megítélésük szerint fontos munkára vállalkoztam a középkori Nyugat-Európa Magyarország-képének monografikus feldolgozásával, mivel – ahogy azt Madas Edit összegezte – „Mind a hazai medievisztikának, mind a kora újkor kutatóinak, mind az európai megítélésünket történeti perspektívában megismerni kívánó nagyobb nyilvánosságnak szüksége volt már egy megbízható, a teljes korszakra vonatkozó feltáró-összefoglaló munkára.” Disszertációmát „teljesen úttörő” munkának minősítette, „amelyben az eddigi eredmények szintetizálásának, az önálló kutatásnak és az előadás koncepciójának egyaránt jelentős szerepe van”.

Az opponensi vélemények megérkezéséig főként három okból tartottam esetleges komolyabb bírálattól. Az első ok tartalmi: mivel minden mérlegelés, minden figyelembe vett szakmai szempont ellenére mind a munka szerkezete, mind a részletes elemzésre kiválasztott források köre részben szubjektív szempontok alapján alakult ki, érdeklődve vártam, mennyire elfogadható ez a külső szemlélő, az olvasó – az opponensek személyében az első szakavatott olvasók – számára. A másik két ok ellenben nagyon is objektív: a vizsgált anyag sokszínűségéből adódó konkrét hibáktól tartottam, egyrészt attól, hogy a szerteágazó és rendkívül gazdag irodalomból épp valamelyik fontos alapmunkát kerüli el a figyelmem, másrészt pedig attól, hogy a különböző nyelvű, nem is mindig könnyen érthető-értelmezhető forrásszövegek idézésében, fordításában hibát vétek. Végigolvasva bírázataikat, bevallom, legördült egy kő a szívemről. Az általuk említett-javasolt irodalom ismeretében megnyugodhattam, nem hagytam ki koncepciót módosító, pótolhatatlan alapmunkát, és opponenseim nem bukkantak hibás idézésekre, félrefordításokra sem. Olyannyira nem, hogy nem is tartották fontosnak, hogy a kevés ilyen jellegű javítanivalót beleírják bírálatukba, az észrevett néhány apró hibát Madas Edit és Veszprémy László levélben közvetlenül átküldte nekem. Figyelmességüket nagyon köszönöm, a javításokat már át is vezettem a kéziratomon.

Opponenseim elfogadták tartalmi választásaimat is. Madas Edit úgy ítélte, meggyőzően döntöttem a témakörök és a források kiválasztásánál, és „bár sok más szempont és forrás is kedves lehet kinek-kinek, ez a könyv így koherens”. A disszertáció koncepcióját, a választott kutatói módszereket mindhárman elfogadták, ahogy Klaniczay Gábor megjegyezte, „vitatkoznivalóm vagy korrekcióra irányuló megjegyzésem nem nagyon akad”. Véleményeikben szinte nincs is érdemi kritika, csupán javaslatok, felvetések: mit lehetett volna, mit lehetne még beleírni a szövegbe. Javaslatból viszont – a téma jellegéből és disszertációm szerkezetéből adódóan – annál többet kaptam.

A javaslatok közt elhanyagolt földrajzi területek, kevésbé kiaknázott műfajok és idézésre érdemes konkrét szerzők egyaránt előfordulnak. Klaniczay Gábor elsősorban a távolabbi nyugat-európai területek forrásanyagát hiányolta, de felvetette, hogy egy „második körben” Magyarország északi, keleti, délkeleti szomszédjainak emlékeit is vizsgálat alá lehetne vonni. Veszprémy László elfogadta, hogy a közép-európai lengyel historiográfia „igazoltan” van távol, a két legjelentősebb szerző, Jan Długoss és Jan z Czarnkowa műveinek hiányát azért finoman jelzi. A vizsgálatra javasolt források közt ott szerepelnek a Nagy Lajosra vonatkozó itáliai források, a középkorban született legjelentősebb lexikonok, enciklopédiák – különösen a *Speculum historiale* és Bartholomeus Anglicus enciklopédiája, a magyar kapcsolódású hagiográfiai irodalom, valamint – mindhármuknál – a képi források. Klaniczay Gábor többet olvasott volna a humanista levelezésről, a *viri illustri* gyűjteményekről, az egyes műfajok sajátos ábrázolási módjáról. A konkrét szerzők illetve művek közül opponenseim különösen Paolino da Venezia térképeit, a Nibelung-éneket, Sébastien Mamerot *Les passages d'outremer* című krónikáját, illetve az előszómban említett, „a nemzetek menete a kereszt felé” névvel ismert strasbourgi freskóciklust emelték ki, amelyről szívesen olvastak volna részletes elemzést. Klaniczay Gábor hiányolta a Nyugat-Európa fogalom tisztázását, a nyugat-kelet megkülönböztetés vizsgálatát, míg Veszprémy László a tudatos propaganda szempontját ajánlotta figyelmembe, példaként Nándorfehérvár 1456-os védelmét, illetve Mátyás király 1481-es otrantói segítségét emelve ki.

Annak indoklásához, miért épp az került a szövegbe, ami ott olvasható, és miért nem más, például az opponenseim által említett kérdések-források, engedjék meg, hogy beavassam önöket a munka készítésének fázisaiba. Az elmúlt években, a disszertáció készítésének különböző készültségi szintjein ugyanis szinte minden, az opponenseim által felvetett szempontot magam is mérlegeltem. „Munkám megkezdésekor már-már teljesíthetetlen célt tűztam magam elé: nem egy kiválasztott forrás, nem egy kiválasztott ország, nem egy szűkebb időszak magyar-képét akartam megismerni; a lehető legszélesebb forrásbázisra támaszkodva,

Nyugat-Európa középkori magyar képéről szerettem volna minél teljesebb panorámát kapni.” – írtam a disszertáció előszavában. Valójában azonban az először magam elé tűzött cél még ennél is ambiciózusabb volt. Az elsőként felvázolt tartalomjegyzék még egyaránt tartalmazta Európa magyar-képét és a magyarok önképét. Terveim szerint a hazai gyakorlati országismeret alapelemei (az országhatár, a megyék, a szomszéd országok ismerete) vagy a jól ismert hazai toposzok (mint a kereszténység védőbástyája) éppúgy helyet kaptak volna e munkában, mint az opponensem által hiányolt ország-propaganda. Ez utóbbi bemutatásánál például kiemelt szerepet szántam Vitéz János esztergomi érsek e téren kifejtett munkásságának, de az otrantói győzelemre is gyűjtöttem már némi irodalmat. A magyarok önképéről, másokról alkotott képéről, földrajzi ismereteiről több előtanulmányt is készítettem (például az *Ismerték-e a késő középkori magyar udvarban az összes megyét?*, A „tekerő kigyó” és a „sátán csatlósa”. *Ellenségkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban*, vagy a *Változó földrajzi gondolkodás Mátyás király udvarában* című tanulmányokat). Hamar beláttam azonban, hogy külön-külön kötetben hatékonyabban és áttekinthetőbben tudom vizsgálni a magyarok ön- és külső képét, és első lépésben a külföldi megítélés vizsgálata mellett tettem le a voksomat.

Ez a külföld kezdetben még magában foglalta az összes égtájat, hiszen Magyarországról, illetve a magyarokról a nyugatiak mellett számos remek cseh- és lengyelországi, bolgár, szerb, szlovén vagy épp görög forrás született. Közülük különösen a várnai csata bőséges irodalmát, általában a délszláv népköltészetnek a törökellenes harcokról és annak hőseiről, Hunyadi Jánosról, Ozorai Pipórról alkotott verseit, dalait, és a Mátyás királyról a szomszédos népeknél, például a szlovéneknél keletkezett népmese-irodalmat érdemes megemlíteni. Az elmúlt évben jelent meg Baán István kiváló kötete, *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai*; csak ez a kötet és a benne olvasható izgalmas forrásanyag – többek közt Laonikos Chalkokondylés *Történeti kutatások* című zseniális alapműve – önmagában muníciót szolgáltatathatna egy monográfiára. A forrásanyag gyarapodásával azonban le kellett mondanom a kelet-európai irodalom feldolgozásáról is.

Így alakult ki végül a disszertáció földrajzi kerete: a jelen munka Nyugat-Európa Magyarország-képét vizsgálja. De mit értek Nyugat-Európa fogalma alatt? – tette fel a kérdést Klaniczay Gábor. Valóban, ennek a kérdésnek a tisztázására már az előszóban sort kellett volna kerítenem, annál is inkább, mert a fogalom tartalma az elmúlt évszázadokban számos változáson ment át. A munka megjelenése előtt a hiányt pótolni fogom, így most csak röviden válaszolok opponensem kérdésére. A címben szereplő Nyugat-Európa nem politikai, hanem

földrajzi fogalom, tehát a kontinens nyugati felével, és nem a nyugati világ, a *mundus Occidentalis* Nagy Károlyra visszavezethető, a középkorban a nyugati latin kereszténység folyamatosan gyarapodó területével azonos. A középkori geográfiák általában még nem osztották fel a kontinens területét égtájak szerint (noha leírásaikban égtájak szerint haladtak), a késő középkor más forrásaiban azonban már találunk példát az ilyen rendszerű csoportosításra. Most csak egyetlen ilyen felosztást idéznék. A konstanzi zsinaton tanácskozó delegációkat négy nemzet – olasz, francia, német, angol – szerint csoportosították, a felosztás azonban számos vitát eredményezett. E viták megszüntetésére a zsinat hivatalos jegyzője, az angol Thomas Polton egyszerű – és a 15. század elején vitathatatlanul korszerű –, égtájak szerinti geográfiai csoportok kialakítását javasolta. Beosztása a következő volt: Magyarország, Csehország, Lengyelország és Németország alkotta a keleti „nemzetet”, Franciaország és Spanyolország a nyugatit, Anglia, Wales, Skócia, Írország, Dánia, Svédország és Norvégia az északit, és végül Itália, Ciprus és Kréta a délit. Ezek a csoportosítások azonban még nem voltak állandók, és nem is voltak mindig racionálisak. Magam egy kétpólusú felosztást vettem alapul, Nyugat- és Kelet-Európa határait pedig ott húztam meg, ahol ez a kontinens keleti felének országait leíró *Descriptio Europae Orientalis*ban húzódik. Így a keleti kereszténység országai mellett Csehország és Lengyelország is kívül maradt a vizsgálat határain.

Európa nyugati felén belül már nem állítottam magamnak előzetes korlátokat. Azt, hogy disszertációmban nem lesznek angol, norvég vagy épp spanyol források, nem döntöttem el előzetesen. Mivel azonban lehetőség szerint olyan forrásokat akartam elemezni, amelyek önmagukban is közvetítenek valamilyen markáns magyar-képet, és amelyekben a magyar vonatkozású szövegrészek lehetőleg nem néhány mondatnyiak, úgy alakult, hogy ilyen forrásokat jórészt nem a Magyarországtól távoli területeken találtam. Mindamellet az opponensem által hiányolt országok, tartományok sem hiányoznak teljességgel disszertációmból: az elemzett T-O térképek jelentős része például épp ezeken a területeken – Angliában, Írországon vagy Dániában – készült és maradt fenn, és a vizsgált források közt szerepel katalán szöveg is, a mesebeli királyfi, Magyarországi Károly francia nyelvű történetének katalán párja. Ha azonban valaki ismer a fent említett két kritériumnak megfelelő spanyol, angol vagy épp skandináv forrást, forráscsoportot, örömmel veszem, ha hozzáférhetőségüket megosztja velem. Én nem találtam ilyen forrást, és a közelmúltban megjelent, két kötetes *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban* című tanulmánykötet is azt bizonyította számomra, hogy az angol forrásokat nálam alaposabban ismerő kollégáim sem bukkantak ilyen „delikát” forrásanyagra.

Még egy utolsó megjegyzés a szerzők és kéziratok földrajzi hovatartozásának kérdéséhez. A közös műveltségű *Europa Occidentalis* szerzőit korántsem mindig könnyű biztos földrajzi határok közé helyezni. Valóban francia szerzetes volt a *Descriptio Europae Orientalis* szerzője, ahogy azt a szöveget megtaláló, és kritikai kiadásban közreadó Olgierd Górká feltételezte? Jehan de Wavrin, a francia-burgundi történetírás kiemelkedő személyisége, aki Flandriában született, állt burgundi és angol szolgálatban is, nagy művében pedig Anglia történetét írta meg, francia nyelven, munkásságával csak a francia irodalom része lenne? Az ilyen és hasonló példák is megerősítettek abban az elhatározásomban, nincs szükség a disszertációm címében jelzett terület határainak további szűkítésére.

Opponenseim főként három műfaj forrásanyagát hiányolták az elemzésből: a hagiográfiát, a középkori enciklopédiákat, és a képi forrásokat. E műfajok más-más okból maradtak ki a munkámból. A magyar szentekre vonatkozó külföldi hagiográfiai forrásokat feltáró, feldolgozó irodalom az elmúlt években rendkívül dinamikusán gyarapodott. E munkából mindhárom opponensem kivette a részét, de jelentős feldolgozásokat köszönhetünk Falvay Dávidnak, Gecser Ottónak és Kovács Zsuzsának is. A hagiográfiai irodalom kutatása egyértelműen virágkorát éli ma Magyarországon – megítélésem szerint azonban éppen e körülmény ment fel engem a feladat alól, hogy ilyen munkát is elemezzek disszertációmban.

Más a helyzet a középkori enciklopédiákkal. Ezek a munkák – amelyek mintája többnyire a híres ókori előkép, idősebb Plinius *Naturalis historiája* volt – saját korukban rendkívül nagy népszerűsége tettek szert. Az egyik legjelentősebb enciklopédiának, Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című munkájának jelenleg 246 latin és 45 francia nyelvű kéziratát ismerjük, de készült provanszál vagy holland fordítása is. A középkor nyugati udvaraiban számos példánya forgott: a birtokosok közt ott találjuk V. Károly francia királyt, Jean de Berry-t, Merész Fülöp burgundi herceget, Gaston Phébus-t, VIII. Amadé szavojai herceget és a kor számos további meghatározó személyiségét. Geográfiai tárgyú fejezetei valóban izgalmasak. Az egyes országokról abc rend szerint sorakozó fejtegetéseket a 15. könyvben olvashatjuk, Dalmácia, Itália vagy Karintia mellett a földi Paradicsom is önálló szócikket kapott. Magyarország Pannonia név alatt szerepel. A rövid, ám lényegi ismereteket tartalmazó szöveg először is közli, hogy Pannónia Európa provinciája, amelyet a területet elfoglaló hunokról *Ungariának* neveznek, majd említést tesz arról, hogy két Hungária van, egy kisebb és egy nagyobb, ezután áttér a csodaszarvas-mondára, végül rövid földrajzi ismertetéssel zárja az ország bemutatását, mindezt alig néhány sorban. Az opponensem által említett másik enciklopédia, Vincent de Beauvais *Speculum historiale*ja sem tartalmaz több magyar tárgyú ismeretet. Épp ez a rövidség az oka, hogy az enciklopédia-műfaj nem kapott

helyet disszertációm „próbaűrésai” között. Az enciklopédiák ismeretanyagát csak akkor lenne érdemes feldolgozni, ha közülük nem csak egy-két, tetszőlegesen kiemelt szöveget elemeznék, hanem a korszak minél több enciklopédiájának magyar vonatkozású szócikkeit vonnám közös, az információk hagyományozódását is feltáró vizsgálatba, ez a munka azonban ezúttal nem fért bele a rendelkezésemre álló időbe. (A 13. századi angliai enciklopédikus művek magyar ismereteiről az *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban* című könyvben olvashat rövid áttekintést az érdeklődő.)

A középkori művészet alkotásai iránt már gyerekkoromban is szenvedélyes érdeklődést tanúsítottam, s e művekre ma sem tudok csak szakmai szemmel, a történész lehetséges képi forrásaiként tekinteni. Annak azonban egyáltalán nem lennék elvi ellensége, hogy forrásként korabeli képanyagot is bevonjak a középkori magyarság-kép vizsgálatába. Hogy ez miért maradt el, annak bemutatására keresve sem találhatnék jobb példát Sébastien Mamerot-nak a keresztes háborúk történetét tárgyaló – Veszprémy László által említett – pompás illuminált kéziratánál. Mamerot krónikája, amely 2009 óta hasonmás kiadásban is tanulmányozható, ideális forrásnak tűnik egy ilyen elemzéshez. A francia nyelvű kéziratot, amely Nagy Károlytól a nikápolyi csatáig mutatja be a hadjáratokat, és amelyet jelenleg a Bibliothèque Nationale de France őriz (BnF fr. 5594 számú jelzet alatt), a 15. század egyik legjelentősebb miniátora, a bourges-i Jean Colombe illusztrálta. A szövegben Magyarországra vonatkozó információk is felbukkannak, és ezekhez teljes oldalas képek is társulnak. Két ábrázolás jutott az első keresztes hadjárat magyarországi eseményeinek: az egyik miniatúrán Nincstelen Walter kereszteseit épp levetkőztetik a fosztogatásokat megeléglő magyarok (a keresztesek dicsőségét hirdető kötetben természetesen ettől eltérő interpretáció szerepel), a másikon a keresztesek és a magyar király csapatai közti összecsapás látható (fol. 21, 25.v.). Három kép kapcsolódik a nikápolyi ütközethez. Az első kép felső mezőjében Zsigmond király fogadja a Félelemnélküli János vezetésével érkező keresztes hadat, alul Rahova lakói átadják városuk kulcsait. A második kép magát a nikápolyi csatát, illetve a keresztény foglyok legyilkolását ábrázolja, míg a harmadik képen a váltságdíjat számoló Bajazid szultán, valamint alul a menekülő keresztesek tűnnek fel (fol. 260, 263.v., 267.v.). A kötet illusztrátora nem tett különbséget az egyes korszakok szereplői között. A 11-12. vagy a 14. század seregei ugyanabban a teljes testet borító páncélzatban, ugyanazzal a fegyverzettel esnek egymásnak valamennyi képen, a keresztesek ezüst, keleti – mór vagy török – ellenfeleik pedig aranyszínű sisakot-páncélt viselnek. Az egyes etnikumoknak nincs megkülönböztethető karakterük, viseletük, csupán a pajzsuk tér el egymástól, és a keleti katonák gyakorta viselnek szakállt. Nagy Károly, Bouillon Gottfried vagy épp Luxemburgi Zsigmond arcan, ruházatban,

gesztusokban alig különböznek egymástól, csupán a heraldikai jelképtár eltérő. A pompás díszkódex tehát csak a kereszteseket és keleti ellenfeleiket különbözteti meg, további etnikai csoportokat nem jelenít meg, így valójában nem ad lehetőséget önálló magyar-kép megragadására sem.

Az egyedi vonások hiánya nem csupán a Mamerot-kódexre jellemző. Egy másik 15. századi szerző, Jean Froissart saját korában ugyancsak rendkívül népszerű krónikájából félszáz kéziratos példány maradt az utókorra (csak a Bibliothèque Nationale de France 21 illusztrált kéziratot őriz, pl. BnF f. 2646. fol.220, f. 2648, fol. 456., BnF f. 2661. fol. 5., de pl. Berlinben, Londonban is akad Froissart-példány). Ezekben a kódexekben szintén találunk magyar vonatkozású képeket, például Mária és Zsigmond házasságáról, Zsigmond európai udvarokat járó követeiről, és természetesen több színvonalas ábrázolást a burgundi-francia kontingens miatt kiemelt figyelemben részesített nikápolyi csatáról. E miniatúrákon nem csak az együtt harcoló magyar és nyugati keresztes csapattestek nem különülnek el egymástól, de több esetben előfordul, hogy a török sereg sem mutat klasszikus keleti típusokat. Kis leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, a különböző Froissart-kéziratok illusztrációiban nincs különbség a crécy-i, a newill's cross-i vagy a nikápolyi csata harcosai között.

A Froissart-kéziratok illusztrátorai feltehetőleg kevés magyarral találkoztak, de mi a helyzet a konstanzi zsinatról riportszerűen tudósító Richental-krónika, vagy Eberhard Windecke illusztrált Zsigmond életrajzának ábrázolásaival? E két munka kéziratainak képanyaga Marosi Ernő véleménye szerint alkalmas arra, hogy a magyar történeti illusztráció hagyományának – a Képes Krónika és a Thuróczy-krónika közti – nagy hiátusát kitöltse. Képeik rendre fel is tűnnek magyar történeti munkák illusztrációs anyagaként is – a legismertebb ilyen ábrázolások közé tartozik, amikor a magyarok átadják a királynak járó adót –, történeti hűséget e képektől mégis csak korlátozott mértékben remélhetünk. Vajon az illusztrációkon – ha ebben a képaláírás nem segít – szét lehet választani Zsigmond kíséretének magyar és nem magyar tagjait? A bajuszos-szakállas alakok a magyarok?

Úgy tűnik, az első hitelesnek tekinthető külföldi magyar-ábrázolások csak a 16. század elején, Miksa császár környezetében tűnnek fel, gondolok itt elsősorban Miksa életrajzának, a *Weisskunig*nak magyar előkelőket, vitézeket ábrázoló fametszeteire, illetve a császár megrendelésére készült, fiktív felvonulást ábrázoló Diadalmenet akvarell-lapjain látható magyar zászlótartóra. A díszes ruhás, tollforgós magyar báró, a magyar könnyűlovás e munkákkal került be a nyugat-európai művészet ábrázolási körébe, hogy a 16. század törökellenes harcai, és a csatákról, várostromokról tudósító különböző metszetsorozatok,

nyomtatott beszámolók útján széles körben ismertté és mindenki számára jól felismerhetővé váljon.

Vajon a fentiekben taglalt jelenség, hogy a 16. századinál korábbi nyugati ábrázolásokon nem látunk markáns magyar képet, kapcsolatba hozható a magyarok korabeli európai megítélésével? Magam úgy látom, hogy igen. A nyugati keresztény közösség tagjává vált magyarokat az írott források sem tekintették keleti népnek, a magyarokra használt jelzők közt a középkorban a „keleti” nem szerepelt. Észrevették ugyan az eltérő viseletet, szokásokat, de mint azt a disszertációmban elemzett források, különösen a magyar hadseregről készült különböző nézőpontú leírások is tanúsítják, a nyugati szerzők nem úgy írtak a magyarokról, mint tőlük markánsan különböző népről. Régóta folyik egy szakmai vita (amely többek közt Larry Wolff 1994-es *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* című könyve kapcsán robbant ki), mikor került-kerülhetett sor Európa nyugat-keleti irányú kulturális felosztására, a 18. vagy a 19. században, esetleg korábban. A vitát – a középkor kutatójaként – nem tudom eldönteni, az általam ismert képi és írott források azt azonban egyértelműen bizonyítják, hogy erre a felosztásra a 16. század második fele előtt biztosan nem kerülhetett sor.

Engedjék meg, hogy ne térjek ki külön valamennyi, opponenseim által hiányolt forrásra. Voltak, amelyek a megfelelő irodalom hiányában (a strasbourgi freskóciklus), voltak, amelyek épp ellenkezőleg, a számomra már kevés lehetőséget hagyó alapos feldolgozottság okán (Zsigmond-portrék) maradtak ki disszertációból. Az egyes műfajok sajátosságairól – elismerem – adhattam volna teljesebb képet is, ez esetben azonban valamennyi elemzett műfajnak a jelenleginél nagyobb figyelmet kellett volna szentelni, vagyis néhány mondatnyi plusz információért tulajdonképpen minden műfaj esetében könyvtárnyi irodalmat kellett volna áttanulmányoznom. Ezzel azonban túl nagy árat adtam volna a viszonylag szerény és egyúttal kevés saját megállapítást tartalmazó eredményért.

És most röviden a felhasznált irodalomról. Disszertációm témájából adódik, hogy ez az irodalom szinte követhetetlenül gazdag – a szöveg végi bibliográfia 10-es betűnagysággal is közel 30 oldalnyi. Nem akartam öncélúan további hivatkozásokkal terhelni leendő olvasóimat, így az általam olvasott, átnézett irodalomból csak azokat a könyveket, tanulmányokat tüntettem fel, amelyeket nem csak forgattam, de a munka során *de facto* hasznosítottam is. Így maradt ki az irodalomjegyzékből Tommaso di Carpegna Falconieri olvasmányos Giannino-könyve, Berend Nóra már magyarul is olvasható monográfiája, Gábor Asztrik, Vajay Szabolcs és számos további szerző munkái. A javasolt művek közül azonban valóban helye van disszertációmban Felicitas Schmieder, valamint Franz H. Bäuml

és Birnbaum Marianna könyvének, illetve néhány friss munkának. A kézirat leadása után több jelentős munka is született a disszertáció szélesre szabott témájában. 2013-ban jelent meg Falvai Dávid *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben* című munkája, Plihál Katalin: *A Tabula Hungariae* című kötete, Csernus Sándor Wavrin művéről írt tanulmánya, valamint Colin Imber műve a várnai csatáról (*The Crusade of Varna, 1443-45 (Crusade Texts in Translation)*). E néhány tételenyi tartalmi bővítésen túl lesz még egy további, a bibliográfiát érintő feladatom. Ahogy azt Madas Edit is jelezte, valóban ketté kell választani a forráskiadásokat és a szakirodalmat – erre már nem maradt időm a beadás előtt. És végül némi feladatot ad Madas Edit egy másik megjegyzése is. Opponensem nyelvérzéke berzenkedett a magyar-kép szóösszetétel olvastán. Bevallom, munkaszóként már oly régóta használom, hogy egy percig sem éreztem problémásnak a szó használatát, de köszönettel veszem észrevételét, és újragondolom alkalmazását. Köszönöm opponenseim további apró megjegyzéseit is, amelyekre válaszómban külön már nem tértem ki.

Mint a jelen vitából is kitűnik, rendkívül gazdag az a forrásanyag, amelyből merítettem, a most fel nem használt források akár egy könyvsorozathoz is elegendő municiót biztosítanak. Ezek egy részéről magam sem mondtam le végleg. Disszertációm kötetpárjaként tervezem a középkori magyar önkép megírását, elsőként azonban épp a Klaniczay Gábor által is felvetett itáliai Nagy Lajos-képet szeretném önálló kötetben feldolgozni. Alessandro Barbero, Patrick Gilli, Samantha Kelly vagy Jean-Paul Boyer kutatásai alapján sok ismerettel rendelkezünk a nápolyi Anjou-ház propagandisztikus törekvéseiről és a róluk alkotott véleményekről, keveset tudunk azonban a dinasztia magyar ágának egykorú megítéléséről, és ez a kevés ismeret alig gyarapodott a 19. század óta. A magyar középkor alig ismert uralkodója, a magyar királyként csupán 38 napig regnáló Kis Károly is megérdemel egy nyugati elbeszélő forrásokon alapuló, korszerű portrét. A jelenlegi Kis Károly kép ugyanis meglehetősen ellentmondásos: miközben Magyarországon Luxemburgi Zsigmond kancelláriájának olyan jól sikerült őt befektíteni, hogy a történelmi munkákban egészen napjainkig ebben a megközelítésben szerepel, addig Itáliában kortársai a *della pace* melléknévvel illették.

Válaszom végéhez érve, engedjék meg, hogy a kutatás néhány tapasztalatát megosszam Önökkel; előbb a forrásokról, majd a vizsgált témáról szeretnék még néhány szót ejteni. Az én korosztályom az oklevelek bűvöletében vált történésszé. Egyetemi tanulmányaink, nagy lelkesedéssel indított levéltári kutatásaink során közös meggyőződésünké vált, hogy a magyar középkorkutatás legfontosabb forrása az oklevél, a közelmúlt tanulmányainak zöme szinte kizárólag csak okleveles anyagon alapult.

Mindeközben a külföldi elbeszélő források meglehetősen háttérbe szorultak, az egyes korszakokról készült történeti áttekintések zömmel még ma is csak a 19. századi eleink által közkinccsé tett néhány forrásidézetre építenek. Gyakori, hogy ezeknek az idézeteknek a forrását sem tudjuk, vagy csak hosszú kutató munkával sikerül az alapszöveget fellelni. Most, hogy az internet megkönnyíti e források elérését, hogy korábban szinte hozzáférhetetlen középkori kéziratok, ősnymtatványok, 18-19. századi nemzeti forráskiadás-sorozatok néhány gombnyomással itthon is olvashatóvá váltak, azt gondolom, hogy a magyar középkorkutatás számára a közeljövőben e forrásanyag feltárása, feldolgozása lehet az egyik legfontosabb feladat. 19. századi eleink hatalmas munkát végeztek: a mostaninál sokkal nehezebb kutatási feltételek mellett szinte minden fontos forrást felleltek. A források köre azonban – mint azt disszertációm is bizonyíthatja – bővíthető, és a rég ismert, de csupán egy-két mondat erejéig idézett forrásokat is érdemes újra, alaposan végigolvasni. Lássuk be, a csak okleveleken alapuló történetkutatás is részben a vasfüggönynek volt a következménye: az oklevelekhez – valamennyihez – hozzá lehetett férni, míg a külföldi kéziratárak, könyvtárak egyéb műfajba tartozó kincseihez kevésbé. Ezekből a forrásokból feltehetőleg már soha nem készül el a „Gombos”, azaz Gombos F. Albin Árpád-kori forrásokról készített *Catalogus*ának a folytatása; ez egyrészt a 14-16. századi forrásanyag gazdagsága, másrészt az egyes szövegek esetenként több száz oldalnyi terjedelme miatt kivitelezhetetlen. A források minél teljesebb számbavételére, egy bővíthető online-adatbázisra azonban mielőbb nagy szüksége lenne a hazai medievisztikának.

Sok évvel ezelőtt kíváncsian és nagy várakozásokkal fogtam a magyarságkép kutatásába. Egyetlen célom volt: megismerni és megismertetni, mit tudtak, mit gondoltak, mit hittek a magyarokról és Magyarországról a középkori Nyugat-Európában. A forrásokból fokozatosan kibontakozó képet nem akartam szépíteni, demitizálásra sem törekedtem, és nem volt célom a kérdés aktualizálása sem. Hogy végül milyen következtetésekre jutottam, az elkészült munkából kiolvasható, akad azonban egy kérdés, amire régóta keresem, de ma sem tudom a választ: Mi az oka annak, hogy az elmúlt évszázadok számos sorsfordító változása közepette a magyaroké maradt az egyik legváltozatlanabb nemzetkép Európában? Miért bukkannak fel a középkori magyarság-kép elemei – a harciasság, vitézség, büszkeség – még ma, a 21. században is, publicisztikában, politikai beszédekben, és miért nem váltották fel őket más, polgári erények, mint ahogy az Európa számos más országában történt? Mint ahogy például az évszázadokon át álnoknak tartott angolok a 19. századra a becsületesség megtestesítőjévé alakultak.

Befejezésül még egyszer szeretnék köszönetet mondani opponenseimnek az elvégzett munkáért, és valamennyi jelenlévőnek a figyelemért.

Vác, 2014. április 20.

Csukovits Enikő